

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովրդական հեքիաթների XVIII հատորն ընդգրկում է Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգի, Արտազ գավառի (Մակու, Արևելյան Վասպուրական), Իրանի Չահարմահալ գավառի և այլ բնակավայրերի հայ ժողովրդական հեքիաթները:

Պարսկահայք աշխարհը տարածվում էր Ուրմիո լճի (Կապուտան) արևմտյան և հյուսիսարևմտյան առափնյա շրջաններում՝ սահմանակցելով Կորճայք և Վասպուրական նահանգներին՝ ընդգրկելով ավելի քան 11 հազար քառ. կմ տարածք: Պարսկահայք է կոչվել Հայաստանի՝ 387 թ.-ի բաժանումից հետո, երբ այն միացվեց Սասանյան Պարսկաստանին: Իսկ մինչ այդ՝ Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության օրոք, այն կազմում էր Նոր Շիրական բդեշխության հիմնական մասը: Պարսկահայքի հյուսիսային գավառները IX–XI դարերում մտան Վասպուրականի իշխանության (թագավորության) մեջ: Ըստ «Հայոց աշխարհացույցի»՝ Պարսկահայքը բաղկացած էր ինը գավառներից՝ Հեր, Ջարևանդ (այժմ՝ Խոյ), Առնա, Ջարեհավան, Տամբեր (այժմ՝ Սալմաստ, Դիլման, Ճարա ևն), Այլի-Կուռիճան (այժմ՝ Բրադոստ, Բերդաձոր-Թարգյավառ), Թրաքի գավառ (այժմ՝ Ուրմիա), Մարի գավառ (այժմ՝ Մարգյավառ) և Ովես-Արիսի (այժմ՝ Ուշնավիտ):

Իրանում հայեր եղել են դեռևս Ք.ա. VI դարից¹: Նրանց թիվն աճել է Տիգրան Մեծի (Ք.ա. 95–55թթ.) օրոք, որը հայ արիստավորներ ու զինվորականներ է վերաբնակեցրել այդտեղ: Այնուհետև հայերի թիվը Պարսկաստանում ավելացել է բռնագաղթերի հետևանքով: Պատմիչների հաղորդմամբ հայերի առաջին մեծ բռնագաղթը եղել է Ք.ա. III դա-

1 Է. Բաղդասարյան, Համառոտ ակնարկ իրանահայ համայնքի պատմության (հանրագիտարանային ակնարկ), Թեհրան, 2002, էջ 3:

րում: Լենկ Թեմուրի ասպատակությունների հետևանքով (14-րդ դար) բազմաթիվ հայեր գերավարվել և տարվել են Խորասան: 1604–1605 թվականներին պարսից Շահ Աբաս I-ի կազմակերպած բռնագաղթի հետևանքով, որը որակվել է իբրև «Մեծ սուրբուն», ավելի քան 300 հազար հայեր Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանից գաղթել են Իրան, ինչի արդյունքում հիմնադրվել է Նոր Ջուղան: Նոր Ջուղա քաղաքը կարճ ժամանակում դարձավ Իրանի առևտրական կենտրոններից մեկը, որի հայ վաճառականները (խոջաները) XVII և XVIII դարերում նպաստեցին Իրանի և Հնդկաստանի, Եվրոպայի, Ռուսաստանի առևտրատնտեսական կապերի զարգացմանը: Ի դեպ, սեփական բնօրրանից հայերի բռնի տեղահանությունը մանրամասնորեն նկարագրված է Պարսկաստանի Թավրիզ քաղաքում ծնված, XVII դարի հայ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ:

Դարեր շարունակ հայերն Իրանում զբաղվել են երկրագործությամբ, արհեստներով, առևտրով: Պարսկաստանի Ռեյ քաղաքը, որտեղ ապրել են հայեր և այլազգի քրիստոնյաներ, մինչև սելջուկյան արշավանքները Արևելքի խոշոր կենտրոններից էր և հայտնի էր «Տիեզերքի վաճառատուն» անվամբ: Իսկ Իրանի հյուսիսային տարանցիկ ճանապարհի վրա գտնվող Թավրիզ (Դավրիժ) քաղաքում XIV–XV դարերում այնքան հայ է բնակվել, որ 1345 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատակարանում Ներսես Գրիչը այն համարում է ոչ միայն պարսիկների, այլև հայերի մայրաքաղաք: XVIII դարում հայ գյուղական բնակչության մեջ տեղաշարժեր են լինում: Նոր Ջուղայի հարակից Լնջան և Ալնջան շրջանների գյուղական բնակչությունը տեղափոխվում է Իրանի արևմուտքը և հարավ-արևմուտքը՝ Փերիայի, Բուրվարիի և Չահարմահալի շրջանները: Առաջանում են հայկական նոր բնակավայրեր:

Հայերը Պարսկաստանում հիմնել են բազմաթիվ եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակութային օջախներ, բարեգործական հաստատություններ, տպարաններ, զբաղվել հասարակական ակտիվ գործունեությամբ: Արտագի Ս.Թադեի վանքը (ըստ ավանդության՝ հիմնել է Թադեոս առաքյալը Ք.հ. 66 թվականին), որը գտնվում է Մակու քաղաքից 20 կմ հարավ-արևելք, Իրանի հայկական եկեղեցիներից առանձնանում է իբրև նշանավոր ուխտավայր և սրբատեղի: Իրանի Սալմաստ գավառը տվել է հայ գրականության այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին Բաֆֆին է:

Պահպանելով ազգային դիմագիծն ու սովորույթները՝ իրանահայերը վերցրել են այլէթնիկ մշակութային տարրեր ևս, որն իր արտահայտությունն է գտել նաև ժողովրդական բանահյուսության մեջ, այդ թվում՝ հեքիաթներում, ինչը հանդիսանում է հայ-պարսկական մշակութային փոխառնչության ուրույն դրսևորումներից մեկը:

Իրանահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը սկսվել է 1828–1829 թթ.-ից և շարունակական եղել ընդհուպ նախորդ դարի 80-ական թվականները: Ռուս-պարսկական պատերազմից հետո՝ 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով, երբ Արևելյան Հայաստանի մի մասը միացվեց Ռուսաստանին, մոտ 40–45 հազար հայեր գաղթեցին Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստան: Խորհրդային տարիներին սփյուռքահայության մյուս հատվածների հետ ավելի քան 50 հազար հայեր հայրենադարձվեցին Պարսկաստանից: Իրանահայ բանահավաք Ծ. Զարգարյանի հաղորդմամբ վաղ հայրենադարձվածները հաստատվել են Սևան-Հրազդանի բնակավայրերում, Արարատյան դաշտավայրում և Նախիջևանում: 1921–1946 թթ. Պարսկաստանից հայրենադարձվածները բնակեցվեցին Սիսիան-Գորիս-Ղափանում, Արարատյան դաշտում ու Երևանում, 1963–1988 թթ.՝ Կիրովականում, Լենինականում, Սևանում, Հրազդանում, Չարենցավանում, Արովյանում, Երևանում, Մասիսում, Արարատ-Արտաշատում, Դվինում, Վեդիում, Ջվարթնոցում, Էջմիածնում, Աշտարակում, Հոկտեմբերյանում և գյուղական վայրերում²:

Հնուց անտի Պարսկաստանում հայերը ստեղծել են էթնոմշակութային շատ արժեքներ, որոնց մի անքակտելի մասն են կազմում ձեռագիր մատյաններն ու ավետարանները: Դրանցից են Շուրբշկանի և Շուխունց ավետարանները, որոնք հայտնի են իբրև խնդրակատար, հրաշագործ և ախտահալած, և որոնց առջև առ այսօր խոնարհվելու են գալիս աշխարհի ամենատարբեր ծայրերից ժամանած հայերը:

Իրանահայոց հրաշապատում, կենդանական և իրապատում հեքիաթներում համապատասխանաբար արտացոլված են մեր ժողովրդի հավատալիքները, ծեսերը, կյանքն ու կենցաղը, պատկերացումները, որոնք ի հայտ են գալիս նաև նոր ժամանակների գրառումներում: Դրանք բովանդակային առումով ուշագրավ են և տարբեր ազգագրական շրջան-

2 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ծ. Զարգարյան, Իրան, Իրանահայեր, 1987 թ., թղթապանակ 29, ք. 6-7:

ներից գրառված հեքիաթների պես դրսևորում են տեղական առանձնահատկություններ:

XX դարում գրառված և տպագրված պարսկահայոց հեքիաթներից հատորում ընդգրկվել են թվով 20-ը՝ Ե. Լալայանի «Մարգարիտներ հայ բանահիստութեան» եռահատորյակից 7 հեքիաթ (գիրք Գ, 1914–1915 թթ. Թիֆլիս), Ս. Հայկունու «Էմինեան ազգագրական ժողովածուից»՝ 2-ը (հատոր Բ, 1901 թ., հատոր Դ, 1902 թ., Մոսկուա-Վաղարշապատ), Ա. Երեմյանի «Չահարմահալի հայ ժողովրդական բանահիստութիւն» գրքից՝ 3-ը (1923 թ. Վիեննա), Ա. Աբայանի «Սալմաստ» գրքից՝ 7-ը (1906 թ. Նոր-Ջուղա), «Բիրակն» հանդեսից՝ 1-ը: Չնայած տպագիր հեքիաթների այս քանակությանը՝ հատորում մեծ թիվ են կազմում անտիպ հեքիաթները, ինչպես՝ բանահավաքներ Շ. Գրիգորյանի (Ալափարս, 6 հեքիաթ), Գ. Թարվերդյանի (Արարատ, Արտաշատ, 4 հեքիաթ), Գ. Ստեփանյանի (Դոմաշեն, Սևանի շրջանի գյուղեր, Չարենցավան, 45 հեքիաթ), Մ. Ավչյանի (Սիսիան, 22 հեքիաթ), Ս. Հարությունյանի (Մալիշկա, 2 հեքիաթ) գրառած հեքիաթները, որոնց բնագրերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տպագրված և անտիպ՝ ընդհանուր 99 հեքիաթ):

Այս հատորում ներառվել են նաև Արշակ Աբայանի՝ Սալմաստ գավառի տեղագրությանը, ազգագրությանը, հավատալիքներին, տոնածիսական համալիրին և բանահյուսությանը նվիրված «Սալմաստ» գրքում զետեղված բոլոր հեքիաթները:

«Չահարմահալի հայ ժողովրդական բանահիստութիւն» գրքի «Հեքեքներ» բաժնի սկզբում Ա. Երեմյանը խոսում է ընդհանրապես հեքիաթների բնույթի, տեսակների և մասնավորապես Չահարմահալի հեքիաթների մասին և նշում է, որ տեղական հեքիաթներից «Օխտը մուկը», «Պառան ու էծը», «Բուռուկես» և այլ հեքիաթներ «իրենց կազմվածքով ու բովանդակությամբ ատելի ինքնուրույն են, ատելի հարազատ և ցոյց են տալիս ժողովրդական շարահարութեան ճարտար հիստիադր»³:

Հեքիաթները գրառվել են Մակուից, Խոյ-Սալմաստից, Չահարմահալից հայրենիք վերադարձած գաղթականներից, որոնց նախնիները հաստատվել էին Սևանի շրջանի Դոմաշեն գյուղում, Սիսիանի Անգեղակոթ և հարակից գյուղերում, Արարատում, Հրազդանի շրջանի գյու-

3 Ա. Երեմյան, Չահարմահալի հայ ժողովրդական բանահիստութիւնը, Վիեննա, 1923, էջ 40:

դերում, Արովյանում, Չարենցավանում: Ուստի՝ լայն առումով այս հատորը ներկայացնում է ոչ միայն բուն Պարսկահայքի, այլև առհասարակ իրանահայոց հեքիաթային ժառանգության մի համահավաք, քանի որ գրի առված հեքիաթները պատմել են մաս իրանի այլ հայաբնակ գավառներից ու գյուղերից Հայաստան ներգաղթած ասպայողները:

Սույն հատորում զգալի թիվ են կազմում Գ.Ստեփանյանի և Մ.Ավչյանի գրառած դեռևս անտիպ հեքիաթները Դ-դմաշենից, շրջակա վայրերից և Սիսիանի գյուղերից: Չնայած գրքում տեղ գտած բուն հրաշապատում հեքիաթների զգալի քանակությանը՝ Գ.Ստեփանյանի՝ 1950–1960-ական թվականներին գրառած հեքիաթներին բնորոշ են հրաշապատումից իրապատում անցումները: Դ-ա հատկապես երևում է այդ հեքիաթների՝ հայոց մյուս ազգագրական շրջաններից գրառված տարբերակների գուցադրությամբ:

«Դ-ունյան Գ-ոզնլի մաղըլը», «Կեռթնուկ խանգաղեն», «Խորթ ախճկա մաղըլը», «Աստվածատուրը հու չալ կատուն», «Կափռել հրեշտակի մաղըլը», «Բախտի եղունիկը», «Ճակատակիրը», «Ավչի Բալաբեգը», «Էլը պերավ, սելը պերավ», «Էս էլ սրհենց մնալու չի», «Մարալը», «Թըխալի մաղըլը», «Ճաղացականի մաղըլը», «Չոբանի ախճիկը», «Հրրեղենն ու հողածինը», «Ասլանն ու մուկը», «Թիլիսիմ արած դնստանխունը», «Աշկածակ ախճիկը», «Թաքավորն ու նըղարաչին», «Ցաքաթին մաղըլը», «Կատուն, շոնը ման մոկնը» հեքիաթները Ա.Նազինյանի հանձնարարությամբ գրառել է Մ.Ավչյանը Պարսկաստանից հայրենադարձվածներից՝ Սիսիանի Անգեղակոթ, Ախլաթյան և Լոր գյուղերում:

Բարբառի առումով կարևոր է նշել, որ բարբառային միագիծ պատկեր չկա այս ժողովածուի հեքիաթների համար: Եկվորների և նրանց սերունդների խոսվածքը ժամանակային և տարածական փոփոխությունների է ենթարկվել: Քանի որ հեքիաթները գրի են առնվել տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր բանահավաքների կողմից և տարբեր վայրերում, հետևաբար՝ ամեն բանասաց դարձել է տեղային խոսվածքի կրողը, իսկ հեքիաթները՝ տվյալ շրջանի խոսվածքի արտահայտությունը:

«Համփերթոնը գանք ի», «Քահվախ Թաթոսի մաղըլը», «Նախրչին վազիր», «Էրկու դնձովուշ» հեքիաթները, որոնք գրառվել են Արտաշատի և Արարատի գյուղերում, ներկայացնում են Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը: Հարկ է նշել խոյեցիների բարբառի գլխավոր առանձնահատկությունը, այն է՝ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կազմությունը՝

ս-ով վերջավորվող անկատար դերբայով, օրինակ՝ ասէս էմ, տօղաս էմ (ասում եմ, դողում եմ): Նույն՝ Խոյի բարբառի առանձին խոսվածքներ ներկան կազմում են անորոշ դերբայի հետ նույնացած անկատար դերբայով, օրինակ՝ ասէլ էմ, տօղալ էմ (ասում եմ, դողում եմ) և այլն: Պատմականորեն սահմանակից լինելով Վանի և Մարաղայի բարբառներին՝ Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը հնչյունական համակարգով նման է Վանի բարբառին, իսկ քերականությամբ՝ Մարաղայի բարբառին⁴:

Ինչպես հաղորդում է բանահավաք Գ. Ստեփանյանը, դղմաշենցիների նախնիները 1827-1829 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո իրենց ներկա բնակավայր են տեղափոխվել Մակու քաղաքից և շրջակա գյուղերից:

Զանի որ սույն հատորում Դղմաշենի հեքիաթները զգալի թիվ են կազմում, ուստի ստորև տրվում են տվյալ խոսվածքի առանձնահատկությունները՝ ըստ բանահավաք Գ. Ստեփանյանի, որը ներկայացնում է խոսվածքին բնորոշ լեզվաբանական մի շարք իրողություններ՝ հնչյունի հավելումը, անկումը, տարբեր ժամանակաձևերի դրսևորումները.

1. Դղմաշենի բարբառի յուրահատկություններից մեկն է, որ ձայնավորներից առաջ, բառասկզբում հաճախակի գործածվում է «հ» հնչյունը՝ հուրիշ, հիշկալ, հերես, Հերևան, հրնգեր, հառաչ, հիրան, հառավոտ, հրնգա, հորթում, հիմանում, հուրա, հառիք և այլն:

2. Բազմաթիվ դեպքերում՝ ձայնավորներից առաջ, «հ» հնչյունը փոխարինվում է «խ» հնչյունով՝ խաց, խա (հա), խտտաղ, խոր (հոր), խեր (հեր), խեչըթ, խին (հին), խիվանդ, խաստ, խառցրեց, խասկցավ, խրեղեն (հրեղեն): Որոշ բառերում բառամիջի «հ»-ն վերածվում է «խ»-ի, օրինակ՝ պախել, օխնել (օրհնել) և այլն:

3. Բայի անցյալի անկատարը՝ կզնայի, կառնեի, կբերեի, կուտեի (պայմանական եղանակ), արտասանվում է կէթի, կառնի, կբերի, կուտի և այլն:

4. Հարակատար դերբայը՝ բերած, մաքրած, կերած, դրած, փորած, արտասանվում է՝ բերուկ, մաքրուկ, ճերուկ, դրուկ, փորուկ:

5. Ըղձական եղանակի «ի» վերջավորությունը արտասանվում է

4 Հիմք ենք ընդունում լեզվաբան Մ. Ասատրյանի «Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը» ուսումնասիրությունը, որի համաձայն՝ «Ուրմիայի և Խոյի բարբառ» եզրույթները նույն նշանակությունն ունեն:

«ա» հնչյունով, օրինակ՝ բերի, ուտի, երգի, պարի, խոսի, լսի, ասվում է՝ բերա, ուտա, երգա, պարա, խոսա, լսա և այլն:

6. Անցյալ կատարյալը ցույց տվող բայաձևի «ց» հնչյունը փոխարինվում է «վ» հնչյունով, օրինակ՝ ասաց, ծնեց, սատկեց, փտեց, կլինի՝ ասավ, ծնավ, սատկավ, փտավ և այլն:

7. «Հ» հնչյունը դուրս է ընկնում ետո (հետո), եռացնել (հեռացնել):

8. «Մ» հնչյունից հետո ավելանում է «բ», օրինակ՝ համբել, թմբել — խամբրել, թմբրել:

Պարսկահայոց այս հատորը կազմված է հայ ժողովրդական հեքիաթների ակադեմիական հրատարակության ընդունված սկզբունքներով: Գրքում նախապես դրվել են բանասացների պատմած հրաշապատում հեքիաթները, ապա՝ իրապատումները, վերջում՝ նաև կենդանական հեքիաթները, որոնք խմբագրական միջամտության և փոփոխության չեն ենթարկվել: Հեքիաթների բնագրերը տրված են ժամանակակից ուղղագրությամբ և կետադրությամբ: Քանի որ հեքիաթները տարբեր բանահավաքների կողմից են գրառվել տարբեր ժամանակաշրջաններում, ուստի միօրինակ դարձնելու նպատակով բոլոր հեքիաթների բնագրերը ներկայացվել են մեկ միասնական ուղղագրությամբ:

Բայի հեքիաթների բնագրերից՝ հատորն ունի նաև՝

- Առաջաբան, որտեղ ներկայացվում է պարսկահայոց հեքիաթների սույն հատորի մասին:
- Ծանոթագրություններ, որտեղ հնարավորինս տեղեկություններ են հաղորդվում հատորի հեքիաթների գրառման հանգամանքների մասին:
- Բառարան, որտեղ ընդգրկված են հեքիաթներում հանդիպող բարբառային ու փոխառյալ դժվարըմբռնելի բառերի իմաստներն ու նշանակությունները:
- Հատուկ անունների ցանկեր, որոնցում առանձնացված են հեքիաթներում հանդիպող անձնանունները՝ հեքիաթների հերոսների ու կենդանիների անունները, մակդիրները, ինչպես նաև տեղանունները՝ պատմական և առասպելական աշխարհներին տրվող անվանումները:
- Առարկայական ցանկ, որում տրվում են հեքիաթների բնագրային բոլոր գոյականները, գունանուն ամականները (սև, սպի-

տակ, կարմիր), խորհրդանիշ հանդիսացող թվականները (երեք, յոթ, ինը, քառասուն):

Հատուկ և հասարակ անունների ցանկերը դասավորված են այբբենական կարգով, արաբական թվանշաններով նշվում են այն էջերը, որտեղ գործածված են դրանք:

- Հեքիաթների ցանկ, որտեղ որոշակի կարգով աղյուսակում ներկայացված են այս հատորում տեղ գտած բոլորը հեքիաթները՝ ըստ տեղավայրերի, բանասացների և բանահավաքների:
- Հավելված I, որտեղ ներկայացված է «Էրկու դննվուշ» հեքիաթը Խոյի բարբառի գիտական տառադարձությամբ:
- Հավելված II, որում ներկայացված են սույն ժողովածուում տեղ գտած հեքիաթների երկու բանահավաքների՝ Գ. Ստեփանյանի և Մ. Ավչյանի կենսագրությունները:

Հատորում կիրառված հապավումներն ու համառոտագրությունները հետևյալներն են՝

Ծ. Ա. - ծանոթություն ասացողի:

Ծ. Բ. - ծանոթություն բանահավաքի:

Ծ. Կ. - ծանոթություն կազմողի: